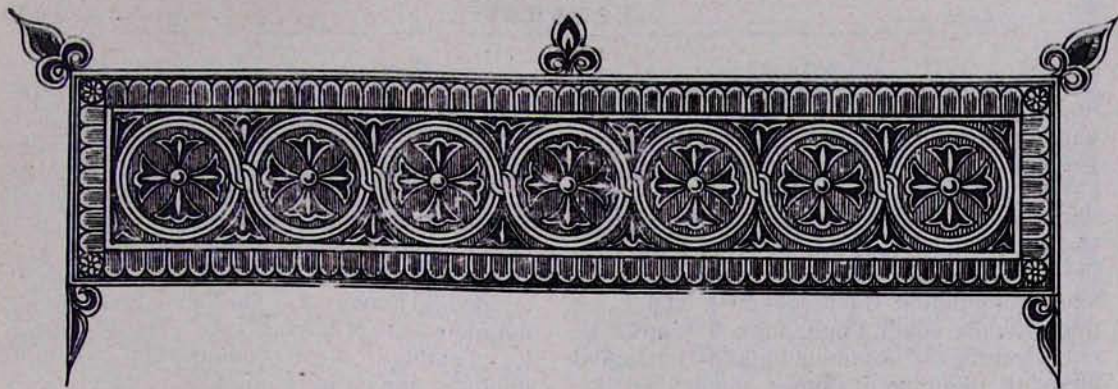

ՄԻ ՔԱՆԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՕՐԵՐԻՑ *

Հայ զինվորն ալ այն սև բաղդին ենթա-
կա եղած կան: Արդեն ասոնք ամենքն ալ
զինաթափ եղած ճամբաներու շինության
կաշխատացնեն ալ կողմերը: Ստույգ տե-
ղեկություն ունենք, որ Կարնո նահանգին
հայ զինվորները, որ Կարին և Երզնկա
ճամբուն վրա կաշխատացնեին, ամենքն ալ
ջարդված են Տիգրանակերտի նահանգին
զինվորներով: Տիարպեքիր—Ուրֆա և
Տիարպեքիր—Խարբերդ ճամբաներուն վրա
ամբողջովին կոտորված են: Խարբերդեն
մեկ անգամեն միայն 1800 հայ երիտա-
սարդներ իբրև զինվոր ճամբա հանված են
դեպի Տիգրանակերտ, հոն աշխատել տա-
լու համար և Արզնիի կողմերը ամենքն ալ
կոտորված են: Մյուս կողմերեն տակավին
լուր չուներալով, բայց անոնք ալ անտա-
րակույս նույն բաղտին են ենթարկված:

Զանազան տեղեր բանտերու խորը մնա-
ցած քանի մը այրեր հետզհետե կախաղան
կհանվին: Կեսարիա, Խարբերդ, Սեբաս-
տիա, Կարին, Ադանա և այլն, վերջին մեկ
ամսվան մեջ քանի մը տասնյակ հայեր
կախաղան հանված են: Ծառ տեղեր հայ
ժողովուրդը իր կյանքը փրկելու համար իս-
լամության դիմեց, բայց նախորդ մեծ կո-
տորածի ատեն եղածի պես դյուրությամբ
չընդունվեցան այս դիմումները: Սեբաստիո
մեջ իսլամներու դիմողներուն սա պայման-
ները առաջարկվեցան. մինչև 12 տարեկան
իրենց զավակները հանձնել կառավարու-

թյան, որ որբանոցները դրվին և իրենք
հանձն առնեն իրենց տեղեն ելնելով կա-
ռավարության ցույց տեղը բնակիլ:

Խարբերդի վիլայեթին մեջ այրերու իս-
լամանալը չէ ընդունված, իսկ կիներու
մուսլամության դիմելու ատենը, զինքը ա-
մուսնության առնող իսլամի մը պատրաստ
գտնվելը պայման դրված է: Բազմաթիվ
հայ կիներ իրենց ծծկեր մանուկներով ինք-
զինքնին Եփրատի ալիքներուն հանձնած
են կամ իրենց իսկ տուններուն մեջ ինքնաս-
պան եղած են: Եփրատ և Տիգրիս հազա-
րավոր հայերու գերեզման եղած են:

Սև ծովի եզերքի քաղաքներուն մեջ՝
Տրապիզոն, Սամսոն, Կերասոն և այլն, իս-
լամացողները անմիջապես// հեռացուցած
են ներքին գուտ իսլամական վայրերը:
Ծալին-Գարա-Հիսար զինավարժության և
տեղահանության դիմադրած ըլլալուն հա-
մար, թնդանոթի բռնված և քաղաքի ու
դաշտի բոլոր ժողովուրդը չարաչար կո-
տորված է՝ իր առաջնորդովը միասին:

Վերջապես Սամսոնեն սկսյալ Սդերդ և
Տիգրանակերտ, այսօր ոչ մեկ հայ մնացած
է, մեծագույն մասը ջարդված, մեկ մասը
առևանգված և փոքր մաս մը՝ իսլամացած:

Պատմությունը երբեք չէ՝ տեսած, չէ՝
պատահած այսպիսի նախահիր մը, որուն
համար հիմա սկսած են սուլթան Համիտի
ժամանակները մեր երջանիկ ժամանակնե-
րը համարել: Վերջին ամսվան մեջ իմա-
ցանք, որ մեր զավառական առաջնորդեն
Անանիա Ծ. վ. Հազարապետյան՝ կախա-
ղան հանված է հոն առանց նույնիսկ

* Ծարուհանված «Էջմիածին» ամսագրի 1980
թվականի № 7-ից:

թյուն մը հատուկ պաշտոնով և իր ընտանիքը տեսնելու պատրվակով Պոլկարիա անցած ըլլալով, մեզ ներկայացավ և ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդեց գավառի մերազանց տեղահամակած դժբախտներու դառն կացության մասին, որոնք անդորության ճիրաններուն տակ օգնություն կաղաղակեն:

Հիշյալ պաշտոնական անձնավորություն հայտնեց թե՛ եթե նյութական օժանդակություն չփութացվի Էսկիշեմիրեն մինչև Գոնիա, Էրեջլի, Պողանթի, Տարսոն, Ատանա, Հալեպ, Ջոր, Ուրֆա և մինչև Մուսուլ և Պաղատ եղող հարյուր հազարավոր անմեղ տեղահամակած մեր հայրենակցաց, գիտցե՛ք թե, ըստ, մեկ երկու ամսեն, ձմենն անցնա՞նք իսկ, սովամահ պիտի ըլլան:

Այս մահաարտու տեղեկությանց վրա էր, որ եղած հանձնարարությանց համաձայն հեռագրեցի Ջերդ Վեհափառության գոնե 10,000 (տասը հազար) ոսկի հեռագրով փութացնելու մեզ՝ Պոլիս հղվելու համար, զի պատրիարքարանի միջոցները, նույնիսկ բոլոր ավանդ դրամները սպառած են:

Ջայսուսիկ հաղորդելով Ջերդ Վեհափառության և ակնդետ սպասելով ձեր բարձր հրահանգաց կմնամ միշտ Ջերդ Վեհափառության և տարաբաղդ ազգիս անձնվեր առաջնորդ պոլկարահայոց

Ղևոնդ եպ. Դուրյան:
(Էջ 47—48):

7. Բուդղարիայի հայոց առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանին ուղարկած տեղեկագրությունը:

օգոստոս 25/7 սեպտեմբեր 1915
Պատմեն

Գերաշնորհ Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոս
Դուրյան
Առաջնորդ պոլկարահայոց
ի Ֆիլիսպե

Գեր[աշնորհ] եղբայր,
Օգոստոս 2 թվականով մամակս անշուշտ ստացած եք: Անկե ի վեր ոչ մի միջոցարական և ապահովիչ լուր ունիմ տալիք: Ընդհակառակը, եկած լուրերը լիովին կհաստատին մախորդ մամակիս պարունակությունը:

Հալեպեն վստահելի աղբյուրն կգրվի հուլիս 19 թվականով. «...Տիգրանակերտ գաղթողներեն լուր չկա դժողք գացողներու պես: Այնթափի և Քիլիսի գաղթն ալ ազդարարվեցավ և այս գիշեր 51 ընտանիք Այնթափեն հասան: Այս կրկին քաղաքացի հայ բնակչությունը Դամասկոսի Հավրան

գավառը կտեղափոխվի: Այս գավառի բնակչությունը կհեռացվի արաբներն և դյուրզիներն կթաղկանա»:

«Ուրֆայեն ալ, թերևս Տիգրանակերտցի, ուր հարյուր հոգի հասնելու վրա են: Քղիեն, Խարբերդեն, և այլն բերվածներն Րաս-յուլայենն ուղղակի Տեր Էլ Ջոր կղրկվին: Հիվանդությունը համաճարակ է, երկիցս դեղ և մասստ ղրկվեցավ, սակայն կաթիլ մը օվկիանոսեն: 20,000-են ավելի են այդ գավառի գաղթականք: Հալեպի մեջ համախրոնված են ավելի քան 15,000 և օր ըստ օրն հեղեղի պես կհասնին»:

«Անդրությունը հիվանդության չափ կոտորած կընեն. ամեն կողմ հաց կաղաղակեն: Կամ Քրիստոսի հրաշագործ գորությունը և կամ թագավորական գանձ պետք է կես միլիոն կիլիկեցիք ապրեցնելու համար: Թողունք Ամերիկայի և Եվրոպայի մարդասերները, ի՞նչ կընեն տարաբնակ, եգիպտաբնակ և ամերիկաբնակ հայերը. ժամանակ է, որ գաղթականաց հոսանքի պես մասստի հոսանքներ կազմվին. աշխարհ տեսած չէ և չպիտի տեսնա այսքան արհավիրք, այսքան թշվառություն և կարտություն...»:

«Կոտորած, բռնաբարությունը, երկսեռ մանուկներու անհամար առևանգությունը, գեղատես կանանց, հարսներու և կույսերու վաճառում, մինչև անգամ՝ երեք մեծիդիեի, չհամարվեր, չբացատրվիր ...Խորհուրդ տվեք, մե՞նակ եմ, խեղճ չմնաց գլուխս, արտասուք չմնաց աչքերուս մեջ, զգացում չմնաց սրտիս մեջ: Չորս կողմն, գիշեր և ցերեկ մերկություն, անթուրթեն մվաղում, լաց ու վայնասուն...»:

Ստորագրություն:

Իսկ հուլիս 28 թվով կգրվի մույն աղբյուրն «...Ամբողջ ազգը բնաջնջվելու վրա է, որքանոց չմնաց, Տեորթ Եոլի որքանոց՝ կառավարական պետքերուն հատկացված է ու որբերը ցրված: Հաճընինը՝ վաղուց փակված է, Հասան Պելիլինը՝ մասամբ: Առայժմ կա Մարաշինը՝ 100 երկսեռ որբերով, բայց այն ալ պիտի փակվի, քանի որ Մարաշի հայերն ալ պիտի ցրվին և արդեն ազդարարված է: Այնթափի և Քիլիսի գաղթը սկսած է: Այնթափեն եղած առաջին երկու կարավանները բոլորովին կողոպտված էին մամավանը՝ երկրորդը, որ հարձակման ենթարկված էր և բազմաթիվ սպաննված և վիրավոր ուներ: Եթե միայն Կիլիկիո գաղթումը ըլլար, 400,000-են ավելի պիտի ըլլային թշվառության մատնված հայերու թիվը, բայց արևելյանը՝ մահաճանքի հարյուր հազարավոր այրիներն և երկսեռ մանուկներն զատ, Թամարգայեն և Եոզղա-

տեմ թագմաթիվ կարավաններ եկան Հալևալ, ճանապարհին ամենքն ալ կողոպտված են, հետևաբար ամենքն ալ անոթի են և կատարությունը խիստ անտարբեր է այս անոթության առջև: Ինչպես նախորդներով, ներկայիս ևս կկրկնեն, աղետքին առաջին առնել անկարելի է. դիմում, աղաչանք, լաց ու ողբ, ո՛չ միայն անգոր են, նաև ծաղր ու ծանակ ու ծիծաղ կատանան, միայն աշխատելու ենք ողջ մնացածներն ապրեցնելու: Հազարավոր մերկեր ու բորիկներ կան, ներսերեն եկած այրիներու ոտնամաններն անգամ կողոպտված էին, ամենքն ալ մաշված, վիրավորված և ուռած աչքերով հասան: Օրական մահերու թիվը անհաշվելի է: Անսահման գումարներու պետք կա՝ հացի, զգեստի, դեղի, բժշկի և այլն: Եթե պահեստի գումարներ կան, ի՞նչ անուճով ալ ըլլան, պետք է այս նպատակով հատկացնել...: Ուրֆայի համար ալ արյունոտ լուրեր սկսան հասնիլ. առաջին անգամ 42 երևելիներ, որոնց մեջ պատվելիներ և քարոզիչներ, նաև առաջնորդը՝ նահատակված են... անկե վերջը 17 հոգիի համար ալ ըսվեցաւ: Դրամ հասուցեք, Տեր Զորի տասնյակ հազարավոր հայերը անոթություններ և հիվանդություններ կշարդվին:

Հ. Գ.

Այս րոպէիս ստույգ տեղեկություն առիմք՝ թե Մարաշէն 15—45 տարեկան բոլոր այրերը Այնթափ դրկած են դեպ ի Տեր Զոր փոխադրելու համար, կվախցվի, որ անոնց կյանքը վտանգի կենթարկվի: Երեկ երեկո ալ Սվազի և Կարնո շրջակայքը գտնվող գյուղերեն 2000-ի չափ այրի կիներ և որբ տղայքներ հասան հոս: Տղայոց տարիքը 11-ը չանցներ: Ծանապարհին առեկանգված աղջիկներ ու տղայքներ անհաշվելի են, ասոնց ապրելուն հնարավորություն ու հույս չկա, անհրաժեշտ դարմանի կկարոտին:

Ստորագրություն

Սամուսացի ճանապարհորդ հետևյալը պատմեց մեզի անձամբ:— Բնիկ Սամսոնեն եմ և Չարշամպա գիւմրական ծառայություն կկատարեի: Հոն լսելով, թե ամենուրեք հայերը տեղահան կըլլային և ճամբուն վրա զոհ կերթային չեթիներուն հարձակմանց, և աղջիկները ու կիները կառեկանգվին և կլկվին, չարշամպացիք սարսափած որոշեցին իսլամանալ առժամանաբար: Կատարությունը նախ ընդունեց և պաշտոնական գործողությունը կատարվեցան, բայց հետո ամենքն ալ տեղահան ըլլալով դեպի Մուսուլ քշվեցան հուլիսի

սկիզբը: Ես Սամսոն փախա ընդանիքիս բով: Հոն հրամայվեցաւ հայոց վտարումը: Տեղացի երևելիներեն 120 ընտանիքի չափ իսլամության դիմեց, սակայն չընդունվեցաւ: Առաջնորդ Համազասպ վարդապետ իսլամացումի այս միտումը տեսնելով, հայտարարեց. «Ով որ քրիստոնյա մնալ կուզե, թող ինձի հետևի»: Եվ առաջին առիթով երկու քահանա և 400 տուն մեկնեցան դեպի Մուսուլ: Վերջին խումբը հուլիս 7-ին մեկնեցաւ, որուն մեջ կգտնվէի ես ալ: Ծամբուն թշվառությունն ու տառապանքն աննկարագրելի են: Առաջին օրերուն իսկ ծերեր և գերեր ճամբուն վրա մնացին, մայրեր իրենց մանկիկները լքեցին: Ոստիկաններու մտրակը շատերու մահվան պատճառ եղաւ: Ութ օրեն հասանք Ամասիա, ուր ոչ մեկ հայու հանդիպեցանք: Քանի մը իսլամացած հայ ընտանիքներ թեև ժամանակ մը մնացած են, սակայն հետո պատահած ահռելի հրդեհին պատճառ նկատելով, անոնք ալ վտարված են: Ժողովուրդին 100ին 30-ը արդեն փչած էր երբ հասանք Եվդոկիա: Հոն ոչ մեկ հայ մնացած էր, ոչ ալ՝ Սեբաստիա: Իսլամի անցագիր մը ձեռք ձգելով, Սեբաստիայեն ճամբորդեցի դեպի Պոլիս գիւմրական սպայի մը և Երզնկայեն եկած Գատրին հետ: Գատրն հետևյալն պատմեց. «Երզնկայի կողմերը հայոց դեմ գործված արարքները ո՛չ գուրանը կընդունի և ոչ ալ շերիաթը: Երզնկայի կառավարիչ Մեհմետ պէյ հայերը կողոպտելով 50,000 լիրա (ոսկով) տեր եղաւ և հիմա ալ ի վարձ յուր գործած վայրագությանց, կուսակալ կարգվեցաւ Քաթեմոնի: Սըրտի մորմոքումով կպատմեր թե ինչպես Երզնկայի և շրջակայներուն 30,000ե ավելի հայերը բնաջինջ եղան քաղաքեն, կես ժամ հեռու, նույնիսկ կիներ և մանուկներ ողջ ողջ թաղվեցան: Եփրատ գետը հարյուրավոր կիներ և այրեր նետվեցան: Հազարավոր այր մարդիկ սպաննվեցան և բռնաբարվեցան, իսկ մանուկներ թուրքերուն բաժանվեցան: Երկինքի վրեժխնդրությունը ուշ կամ կանուխ պիտի հասնի մեզի, կըսեր:

Եկող ճանապարհորդները կպատմեն թե Խարբերդէն Սեբաստիա, ժամերով և օրերով, դիակներու հոտը օդը բոլորովին ապականած է, մինչև իսկ ճանապարհորդներ իրենց ձիերուն չեն կրցած ջուր տալ:

Կեսարիո մեջ ցարդ 80ե ավելի մարդիկ կախվեցան. քանի մը բժիշկներ և երևելիներ, որոնց մեջ նաև Համբարձում Պոյաճյան (Մուրադ)՝ ազգային երեսփոխան և երբեմն օսմանյան քարավանների մեպուս: Կախվողներեն տեղացիները կախաղան են վար առնելու պարտականությունը իրենց ազգականներուն է, մորը, հորը, կնոջը և

այլն: Չափահաս աղջիկներուն և երիտաւարդ կիներուն միայն իսկամոթոյունը ընդունեցին:

Տեղահանումը արդեն Պոլսո դռները հասաւ, հարշոտ հազարավոր հայեր Պաղտատի երկաթուղիի գծի վրա լեցված են ծայր աստիճան թշվառոյթյան մեջ և հետզհետե կորկվեն դեպի Տարսոն-Հալեպ՝ անկե Միջագետքի և Արաքիո անապատները ցրվելու համար: Մեզի հասած տեղեկոյթոյունները ցույց կուտան, թէ հիվանդոյթոյունը և անդոթոյթոյունը այժմեւ սկսած են մահերու պատճառ ըլլալ: Ընկերացող և հսկող ժամդարմներու և այլ պաշտոնեից գաղթականաց տված տանջանքները քստմեցուցիչ են:

Մեր դիմումներու վրա Արմաշի աշակերտները Պոլիս բերվելով մեզի հանձնը վեցան, իսկ վանահայրը, երեք վարդապետները և երեք ուսուցիչները ու սարկավագները տարագրելոց խառնվեցան: Արմաշի վանքը իր գույքերով գրավեցին և նույնիսկ Մեսրոպ եպիսկոպոսին ծախած ոչխարներէն և այլ կենդանիներէն ու գույքերէն գոյացած 400 ոսկվո մօտ գումարը բռնի առած է կառավարոյթյան պաշտոնյան:

Պոլսո գալաոցի ամուրիներուն տարագրումն ալ սկսված է երկու շաբաթե ի վեր: Ցարդ 4—5000 մարդ տարագրվեցան հանկարծական կերպով՝ իրենց գործերը երեսի վրա ձգելով: Ասոնց մեջ ընտանիքի տեր ալ կա: Այսա և Չանդրի աքսորվածները ողջ ողջ թաղված են: Դեսպանատանց կողմէ եղած դիմումները բոլորովին անգոր կմնան:

Ամսուս սկիզբը սոսկալի ջարդ մը տեղի ունեցած է Էնկյուրեի մեջ: Անխ հայոց այր մարդիկը հավաքելով ճամբա հանված են և ջարդված ամբողջովին, իբր 500 մարդ: Այնուհետև քաղաքին մեջ նախաճիրը սկսած է, որուն զոհ գացած են ավելի քան 5000 հոգի՝ այր, կին, մանուկ: Սպանված են 17 երկաթուղվո պաշտոնէր, 10 քահանա հայ կաթողիկաց, անոնց եպիսկոպոսը, մեր ա-

ռաջնորդին փոխանորդ Թեոդորոս վարդապետը, քահանաներ և այլն: Հայտնի է, թէ իբր հայ եկեղեցվո զավակ հազիվ 4—500 տուն գտնվի հոն, մինչ հայ կաթողիկները՝ 2000 տունէ ավելի են:

Ասոնք իբրև վերջին երեք շաբաթվան լուրեր ձեզ կհաղորդեմ: Պետք է ընդունել, որ մեր կորուստն ավելի պիտի ավելնա, ցորչալի այս հալածանքը շարունակվի և մեր ժողովուրդը ծայրահեղ կարոտոյթյան մեջ մնալով հետզհետե հազարավորներ զոհ պիտի տա անդոթոյթյան, թշվառոյթյան, հիվանդոյթյան և խժոժոյթյան: Քանի որ քաղաքակիրթ ազգերը այժմյան կացոյթյան մեջ իրենք իրենցմով միայն կրնան զբաղիլ և մեր մահվան գալարումներուն միայն հանդիսատես են՝ առանց կարենալու որևէ կերպով մեր այս տառապանքներուն մեղմացում մը իսկ առաջ բերել, աշխատեցեք և դիմեցեք ամեն կողմ՝ թէ արտասահմանի հայոյթյան և թէ օտար մարդասերներուն, որ իրենց նյութական օժանդակոյթյամբ կանքեր փրկեն: Զգացուցեք, թէ առաջիկա ձմեռ հազարավորներ անդոթոյթյան զոհ պիտի երթան: Մեր այս բնաջնջումին ու մահացումին հաշիվը մոտավոր ապագային կմնա, ազատենք հիմա, ինչ որ կրնանք: Նպաստ հասցնելու է, ամենուն սիրտը բաղխեցեք, մեր մայրերն ու եղբայրները անոթի կմեռնին: Պատրիարքարանը ըրավ, ինչ որ կրցալ գայծմ: Մեր ձեռքի տակ օտնված գումարները անխտիր կգործածվին, քայց կարոտոյթոյունը և պահանջը այնքան շատ է, որ մեր ունեցած ավանդ գումարները ալ չբավեցան: Ըսեք մեր եղբայրներուն, իրենց 10 փարան անգամ հաշու մը օրական ապրուստն է, ըստ այսմ, գրեթե Եփեսոս, Ամերիկա, Ռումանիա և ամեն տեղ, ուր հայ կա և ըսեք նաև առկառահայոց զոհողոյթյան ժամը հիմակ է, իր Աստվածն ու ազգը սիրողը թող ձեռք երկարե մեզի...

Ստորագրոյթոյուն:
(Էջ 49—56):

